

CSAPODY MIKLÓS

HAT LEVÉL KÉT TÖRTÉNETE

Bánffy Miklós, Kós Károly

és a bonchidai református templom helyreállítása

■ A levelek első története bő száz éve, Bánffy és Kós 1910-es megismerkedésével¹ kezdődött, vagyis hat évvel IV. Károly koronázási ünnepsége előtt, amelyet Bánffy rendezett, és amelynek munkálataiban Kós is tevékeny részt vállalt.² Barátságuk 1926 után, Bánffy hazatérésével mélyült el; az Erdélyi Szépművéses Céh és a Helikon évtizedeiben folytatott küzdelmük máig az erdélyi magyar művelődéstörténet egyik gazdag fejezetét képezi. De nemcsak az irodalom és a művészet (főképpen a könyvgrafika) és nemcsak a gazdálkodás (a ló és az állattartás) értő szeretete, hanem az építés és a magyar műemlékek megóvásának szándéka is összekötötte őket. Apja, gróf Bánffy György (1843–1929) halála után Bánffy Miklós a nyugati kastélyszárny emeleti teraszát Kóssal építtette át, és amikor az egyik 16. századi bástya megrepedt, vele állíttatta helyre.³ Kérésére Kós tervezett késő reneszánsz-kora barokk kandallót a kastély halljába,⁴ majd amikor a lakatlan, tönkrement zentelki kastély faragott lépcsőit, korlátait és kőpadját Bonchidára szállíttatta, Kóssal építtette be a kastélyba.⁵

A téralakítás törvényszerűségei Bánffyt már operaházi-nemzeti színházi intendáns korában (1912–18) díszlettervezőként is foglalkoztatták. Az építészet és a szobrászat iránti vonzalma az Országos Magyar Képzőművészeti Tanács elnökeként (1923–27) erősödött fel, vázlatai és alaprajzai építészeti vénát és elmélyült műemlékvédelmi érdeklődést mutatnak.⁶ 1926–48 között az Erdélyi Református Egyházkerület főgondnokaként 1931-től egyháza Műemléki Bizottságának is tagja volt, 1946-ban pedig elvállalta a Magyar Népi Szövetség által létrehozott Országos Műemlékvédő Bizottság elnöki tisztét.⁷ Kós műemlékvédő tevékenysége 1930-ban kezdődött, akkor terjesztette elő elgondolását az emlékek számbavételéről és gondozásáról a Műemléki Bizottság ülésén.⁸ Az erdélyi magyar műemlékpolitika feladatait 1940-ben nemcsak Biró József,⁹ hanem 1941-ben Kós is megfogalmazta: „1919-ben Románia törvénybe iktatta a műemlékek védelmét.¹⁰ A törvény jó lett volna, ha nem lettünk volna magyarok. Elég korán felismertük azonban azt a nemzeti értéket, amit műemlékeink jelentenek, felbecsültük azt a kárt, amit pusztulásuk helyrehozhatatlanul jelentett volna, és tudomásul véve, hogy a román műemléktörvény segítségével nem oldhatjuk meg ezt a fontos kulturális kérdésünket, megpróbáltunk segíteni magunkon úgy, ahogy lehetett. De persze hathatós impérium hiányában és anyagi fedezet nélkül alig tudtuk – legfeljebb ötvenszázalékos eredménnyel – a magunkra vállalt feladatot megoldani. Eredményesnek tartom mégis, hogy sikerült néhány értékes műemlékünket a lerombolástól, stílustalan átalakítástól vagy eladás-tól megmentenünk, és sikerült egyházi műemlékszerű épületeinkről megkezdennünk azok számbavételét és felvételezését.” Kós felismerte azt is, hogy az épített nemzeti örökség megóvása „megkopott, leszegényedett társadalmunkkal, nincstelen és kisszámú középosztállyal, áldozatokra a földreform után már képtelen birtokos- és mágnásosztállyal” szinte lehetetlen, „pusztuló műemlékeink pedig ezeknek az osztályoknak kezén vannak. Tehát olyan tulajdonban, mely azokat a maga erejéből gondozni, fenntartani, sőt megtartani sem igen tudhatja, de jórésztben nincsen is tisztában azoknak pótolhatatlan kulturális és nemzeti értékével, s nem tudja megérteni, hogy az nem magán-, hanem közösségi érték, melyért tulajdonosa nemzetének, társadalmának, a magyar jövőnek tartozik felelősséggel.”¹¹ Amikor Kóst 1948 februárjában megválasztották a kolozsvári román műemléki bizottság tagjának. Bánffyt, Kelemen Lajost, Darkó Lászlót, valamint Entz Gézát hívta össze a teendők megbeszélésére.¹²

Miután hazaköltözött, egyházkerületi főgondnoksága mellett Bánffy tevékeny tagja lett faluja gyülekezetének (presbíternek, majd főgondnoknak is megválasztották). Amikor pedig 1929-ben szükségessé vált a templom felújítása, elhatározta, hogy a műemléki helyreállítást hozzáértő szakemberre bízva Kós irányítása mellett. (A restaurálást a szakirodalom furcsa módon későbbre teszi, mint a levelekben dokumentált tényleges időpont. Anthony Gall szerint Kós 1936–37-ben tervezte és vezette a munkát, amelyet „a Református Egyház – Gróf

Bánffy Miklós” rendelt meg. Az állítása szerint „helyi mesterek” által elvégzett munkálatok évének 1936-ot adja meg, hozzátéve, hogy az ott szerzett tapasztalatok hatással lehetnek Kósnak a siklói és az írisztelepi templom 1948-as terveire is.¹³ Kós rokona, Pál Balázs is úgy tudja, hogy a munkát Kós 1936-ban végezte.¹⁴)

Az 1132-ben, késő román stílusban épült, gótikus és barokk elemekkel bővített, szabálytalan szerkezetű bonchidai műemléktemplom különös, Erdély-szerte egyedülálló épület, amely mai formáját 1720-ban (más források szerint 1760-ban) nyerte el. Entz Géza szerint a Kós 4. levelében emlegetett déli ajtó az első építési korszakot mutatja: a „hengertaggal egyenletesen keretezett, félköríves ajtó még a korábbi templom tartozéka lehet. Az épület 12. századi eredetét más körülmények is valószínűsítik. A mellette lévő temető feltárása során több, hajkarikákkal is meghatározott 12. századi sír került elő. Szintén a templom koraiságára vall, hogy védőszentje István király volt.”¹⁵ A 13. század második felében történt bővítéskor „a 12. századi, korábbi egyhajós épület kerek apszisát lebontották, széles félköríves, vállkövekkel kiképzett diadalívvel a meghosszabbított hajóhoz egyenes záródású szentélyt kapcsoláltak. A hajó nyugati oldalán fordított attikai lábazat módjára kialakított négy gyámkövön nyugodott a kegyúri karzat. E fölött emelkedett a szokásos elhelyezésben a feltételezhető torony. A hajó északi oldalához mellékhajót csatoltak, amelyet egy négyszögletes pillér és egy kockafejezetű oszlop által tartott háromívű árkád választott el a főhajótól. Az árkád keleti és nyugati határfalához támaszkodó falpillérek fejezetei megegyeznek a karzattartó gyámok profiljával. Az északi mellékhajó és a nyugati karzat tehát egykorú. A bővítés időpontjára nagy valószínűséggel lehet következtetni. István ifjabb király ugyanis 1263-ban szabad telepítést engedélyezett Csák nembeli Miklós fia Máté comes bonchidai földje számára.”¹⁶

Amint az itt közölt levelekből¹⁷ kiderül, a presbitérium a templom román kori eredete, a műemléktörvény és a kegyúr akarata ellenére úgy vélte, Bánffynak és régi tanítójának, Wilfordnak nagyvonalú adományát felesleges a „városi urak” drága okoskodására költeni, amikor a falazás-meszelés megoldható kalákában, „helyi erőből” is. Kós Máthé Elek lelkésznek¹⁸ címzett udvarias, ám egyre indulatosabb sorai arról tanúskodnak, hogy a presbiterek megmakacsolták magukat, és a szakszerű helyreállításra csak Bánffy határozott fellépése után kerülhetett sor. Máthé Elek mellett a levelek másik főszereplője Edward Wilford (1850–1927), aki több mint ötven évig állt gróf Bánffy György szolgálatában. Az angliai Crostinban született, a Pálffy hercegek bécsi udvarából fiatalon került Bonchidára, amikor Bánffy György felesége, báró Bánffy Irma (1852–1875) halála után egyedül maradt, és Erzsébet királyné tanácsára gyermekei mellé angol nevelőt keresett. Wilford halálát a kolozsvári *Ellenzék 170 000 lejt hagyományozott a bonchidai református egyháznak a komornyik címmel adta hírül.*¹⁹ A templomrestaurálás 139 185 lejes összköltségéből az ő hagyatékából származó összeg 106 185, a „néhai Gróf Bánffy György végrendeleti adományaként” Bánffy Miklós által kiutalt összeg 30 000 lejt tett ki. Az elszámolás szerint a renoválás költsége 96 185, a külső vakolás és meszelés 30 000, a műépítész tiszteletdíja 10 000 lejt volt.²⁰ A harmadik főszereplő a kivitelező, Torday Mihály (1892–1974) kolozsvári tervező építész, akinek nevéhez a Minerva-nyomda, a régi Park szálló, a botanikus kerti víztorony és számos lakóház megépítése fűződik. Torday a Kós 3. levelében emlegetett Pap Sándorral és Rátz Mihály (1884–1962) építésszel (a második bécsi döntés után az Erdélyi Párt behívott képviselőjével), Bágyuj Lajos (1920–1985) műemlék-restaurátorral és másokkal a Spáda János (1877–1913) nemzedékét követő híres kolozsvári építőmesterek sorába tartozott.

1.

Kós Károly – Máthé Elekhez²¹

Cluj–Kolozsvár, 193[0]. február hó 20.
Nagytiszteletű Uram!

Folyó hó 14-én kelt levelére válaszolva van szerencsém értesíteni, hogy a templom műszaki megszemlélése és a szükséges mérések felvétele céljából kedden, folyó hó 25-én Bonchidára megyek ki és tiszteletemet teszem Nagytiszteletű uramnál. Még nem ismerem az autóbusszjáratok menetrendjét[,] ezért nem tudom a megérkezésem pontos időpontját is megírni, de lehetőleg a legkorábbival megyek ki, hogy a szemlét napvilágnál végezhessem el.

A vizontlátásig maradok Nagytiszteletű Uramnak őszinte tisztelettel
Kós Károly

2.
Kós Károly – Máthé Elekhez²²

Nagytiszeletű Uram!

Küldöm a vállalkozónak a templom munkálataira adott árajánlatát²³ azzal a megjegyzéssel, hogy annak szövegezése, körülírása teljesen az én utasításaim megértésével és azok szellemében készülvén, az teljesen megfelelő, érthető, ill. félre nem érthetően írja körül a munkákat, tehát helyes.

Átvizsgálván azt részleteiben, sőt számszerűleg is, a hozzám beérkezett többi ajánlatoknál lényegesen olcsóbb lévén, viszont a Torday Mihály vállalkozót megbízható, képzett szakembernek ismerem, tehát őt ajánlom az egyházközség figyelmébe azzal, hogy a megbízást neki kiadni szíveskedjék.

Meg kell még jegyeznem, hogy amennyiben az egyházközség húsvét előtt meg akarja kapni a munkát, úgy a jövő hét legelején a vállalkozónak hozzá kell fognia, különben nem bizonyos, hogy azt húsvétra be is tudja fejezni.

Egyebekben nem akarom befolyásolni ebben az ügyben az Egyházközséget, a fentieket is csupán kötelességemnek tartottam megmondani, mint akit erre az egyházközség előzetes bizalma felhatalmazott.²⁴

Kérve szíves értesítésüket, maradtam igaz tisztelettel

Sztána, 1930. III. 20. Kós Károly

Cím: K. K. Cluj, Str. Bratianu 22.

3.
Kós Károly – Máthé Elekhez²⁵

Cluj–Kolozsvár, 193[0]. március hó 26.
Nagytiszeletű Uram!

Miután azt hallottam, hogy a már beadott vállalkozói ajánlat nyomán helybeli kőműves-séghez értő lakosok olcsóbb áron ohajtják elvállalni a templomrestaurációhoz szükséges munkákat. Már most leszögezem, hogy ez ellen a leghatározottabban tiltakozom minden örömmel, még akkor is, ha – ingyen vállalnák ezt a munkát. Ezt a munkát csak szakembernek szabad végrehajtania, mert a felelősséget is csupán szakember vállalhatja érte. A munka igen kényes. Az ellen, hogy más szakember hajtana végre, semmi szavam nincsen, mert jogom sincsen, hogy szót emeljek e miatt. De ösmernem kell az illetőt, illetőleg munkáját. Tehát nem ragaszkodom kimondottan Torday építőmester úr személyéhez, de ragaszkodom az ő tudásához, és mint bejegyzett műszaki cég, tehát a hatóságok előtt is felelős emberhez. A bonchidai templom egyébképpen nyilvántartott műemlék lévén, nem is szabad nem szakembernek hozzányúlania.

Még egyszer hangsúlyozom és kiemelem, hogy nem szabad ezt a munkát megfelelő, szakmai, állandó vezetés nélkül végrehajtani. Én mielőtt a Torday úr árajánlatát elküldöttem volna, más kolozsvári építőmestereket is felkértem árajánlat adására. De akiket felszólítottam, mindnyájan, kivétel nélkül magasabb árat adtak be nálánál, tehát az övét küldtem be átvizsgálás után. De újból hangsúlyozom, hogy nem a személyhez ragaszkodom, de a szakemberhez. Tehát ha az egyházközség más tanult építőmestertől is kér be ajánlatot és esetleg egy másik komoly építőmesterrel egyezik meg, az ellen nem lehet kifogásom sem nekem, sem másnak. Méltóztassék tehát azt proponálni az egyházközségnek. Pl. talán felszólíthatnák erre a munkára Pap Sándor építőmestert (lakik: Kolozsvárott, Dohánygyár-utca), aki annak idején a bonchidai róm. kath[olikus]. templomot építette.²⁶ Ha ő elvállalná olcsóbban, mint Torday úr, akkor abban meg lehet bízni; én is megbízom benne.

Tehát: én ma délben elutazom és pénteken leszek ismét Kolozsvárott (ismét egyházi dologban megyek valahova a legsötétebb Mezősége). Kérem eszerint értesíteni az embereket, akiknek azonban e válasszom nem lehet és nem lesz más, mint amit fentebb Nagytiszeletű Urammal közöltem. A Kegyelmes úr most ott van, ha lehet, Vele is tudassa az én ebbeli álláspontomat, azt hiszem, helyes, ha ő is tudja, hogy mi történik ott a templom körül.

Igaz tisztelettel

Kós Károly

**4.
Kós Károly – Máthé Elekhez**

Cluj–Kolozsvar, 1930. április hó 1.
Nagytiszteletű Uram!

Újra visszatérve a templom javítása dolgaira van szerencsém értesíteni, hogy beszéltem az ügyről Bánffy Miklós gróf úrral is és ő elhatározta, hogy miután a templomnak igenis szüksége van az általam költségvetéssel leszegezett legszükségesebb munkákon kívül még egy alapos külső és belső vakolatjavításra és meszelési munkára is, amiben benne foglaltatnék a déli oldalon lévő ajtó helyreállítása is, viszont a templom meszelése nem lehet a mai, sokhelyütt már szürkés vakolatra való egyszerű mésszel való lekenés, megbízott azzal, hogy értesítem Nagytiszteletű Uramat, ill. az egyházközséget, hogy azt a még fel nem vett, de szükséges munkát az ő költségére a többi munkálatokkal is megbízandó vállalkozó szakember által végeztesse el az egyházközség. E levelemmel egyidejűleg felszólítottam Torday Mihály vállalkozó-építőmestert, hogy a templom külső és belső teljes letakarítására, ahol szükséges, újravakolására, valamint simítására és meszelésére, a déli ajtó helyreállítására való árajánlatát adja be és amennyiben az elfogadható és ő kapná meg a többi munkát az egyházközségtől, úgy az egyházközség részére, úgy a Kegyelmes úr terhére a fenti vakolatjavítási és meszelési munkát is el fogja készíteni.

Amikor van szerencsém erről Nagytiszteletű Uramat, ill. az egyházközséget értesíteni, kérem, hogy határozatukról annak idején, ill. idejében engem értesíteni szívesek legyenek.

Igaz tisztelettel

Kós Károly

**5.
Kós Károly – Máthé Elekhez**

Cluj–Kolozsvar, 1930. április hó 9.
Nagytiszteletű Uram!

Eddig bizonyára megkapta az építőmestertől a templom külső homlokzati helyreállításáról és a déli ajtó befalazásáról, ill. helyreállításáról szóló költségvetést, melyet Bánffy Miklós gróf úr elfogadott és annak árát: 30,000 lejt az óta bizonyára ki is utalt az egyházközségnek.

A vállalkozó építőmester úr értesített arról is, hogy ő a templombelső meszelését ráadás-képpen vállalta el, tehát azt hiszem, hogy most már 13-án el lesz intézve az egész ügy, aminek őszintén örvendek.

Kérem akár az építőmester úr útján, akár közvetlenül levélben szíves értesítését, hogy pontosan mikor kezd el az építés az építést, mert a készülő részleteknél természetesen ott akarok lenni. Muszáj, hogy a templomnak ez az alapos restaurálása valóban komoly és jó restauráció legyen és remélem, hogy megérem még a templom belsejének is alapos letakarítását és restaurálását is.

Igaz tisztelettel vagyok

Kós Károly

**6.
Gróf Bánffy Miklós – Máthé Elekhez**

Tiszteletes Uram!

Van szerencsém tudomására hozni, hogy a bonczhidai templomunk külső helyreállítása céljára, melyet a legutóbbi presbiteri gyűlés alkalmával szóbelileg vállaltam, Lei 30000, azaz Harmincezer leut a „Transylvania” Banknál kiutaltam, amely összeg a Torday Mihály építész általános-költségvetésének felel meg, és amely költségvetés Tiszteletes Úr kezénél kell már legyen. A Banknak oly utasítást adtam, hogy Kós Károly műépítész úr által igazolt szám-lák a fenti keretben kifizetessenek.

Midőn Tiszteletes Uram által az egyházközségnek is tudomására hozom e rendelkezésemet, arra kérem, hogy fenti összeget, boldogult Atyám Gróf Bánffy György végrendeleti adományát szíveskedjék elkönyvelni a templom javára.

Keresztyéni üdvözlettel

Gróf Bánffy Miklós.

Kolozsvar, 1930. ápr. 10.

A levelek újabb története 1973-ban, Bánffy centenáriumi évében kezdődött, amikor már meg lehetett emlékezni róla,²⁷ s amikor még Kós Károly sem került indexre. A helyszín a bonchidai templom (és az úrasztala, amelynek csipkézett kovácsoltvas lábai Bánffy nagypapa, az öreg Miklós gróf halálos ágának anyagából készültek). Kós és Bánffy levelei nem voltak iktatva; úgy maradhattak meg, hogy a pap az úrasztala terítői közé rejtette őket, és a házkutatás során nem találta meg a Szekuritáté. Abban az időben Bálint József (1920–2009) lelkipásztor lassan harminc éve szolgált a faluban. A közeli Válaszúton született, hadirokkant apja a kolozsvári gyógyszerészeti intézet és az Egyetemi Könyvtár altisztje, sokat olvasó ember volt. 1939-ben érettségizett a Református Kollégiumban, 1943-ban részt vett a szárszói konferencián, majd a teológia elvégzése után, 1944 májusában Bánffyhunyadra helyezték segédlelkésznek. Az Erdélyi Református Egyházkerület Missziói Irodájának titkára, novemberig a Farkas utcai gyülekezet segédlelkésze volt László Dezső mellett. 1944. november 1-jén került Bonchidára, ott szolgált nyugdíjazásáig, 1985. december 31-ig.²⁸ Még teológusként iratkozott be a Ferenc József Tudományegyetem bölcsészkarára, 1947 őszén kapott történelem–magyar szakos tanári diplomát a Bolyain, az „egyházi reakció” ellen fellépő „osztályharcos szellem” tényerése idején azonban eltávolították a tanúgyből. 1949-től feleségével, Bíró Margit tanítónővel tevékenyen kivette részét a falu életének megszervezéséből. Sohasem szűnő hatósági zaklatásának első szakasza azután kezdődött, hogy 1949 februárjában kizárták a Magyar Népi Szövetségből. Az MNSZ *Világosság* című hetilapja *Kivetették Bonchidán a Magyar Népi Szövetségből a nép ellenségeit – Papi köntösbe bújít reakciókat, népellenes nagygazdák zárt ki سراiból a dolgozó nép Bonchidán* című írása szerint „Bálint József református pap. Fiatal ember, földműves szülők gyermeke. De nem a nép, hanem a nagygazdák pártjára állott. A kulákszemlélettel telített presbitérium úgy csavarta a papot az uja köré, ahogyan éppen akarta.”²⁹ Noha Bálint ezután már „csak” lelkipáztorként működött, mindennapjait állambiztonsági megfigyelés és folyamatos atrocitások kísérték. A református magyarság és a román többség előtt kialakult tekintélye és népszerűsége (a falu a 19. század derekától román többségű, száz évvel később kétharmad részben román volt) az 1950–60-as években családjával együtt mégis megóvta azoktól a megtorlásoktól, amelyek lelkesztársait ellenségesebb közegben érték.

A Szekuritáté és az Állami Egyházügyi Hivatal zaklatásai a hatvanas évek második felétől váltak rendszeressé, amikor a kastély romjait és a templomot egyre többen kezdték felkeresni főként Magyarországról. A sok látogató a falu egyetlen lelkes, szakavatott „idegenvezetőjére” Bálint Józsefben talált rá, ő volt a „stabil” magyar pap (katolikus lelkész nem mindig volt a faluban). A Bánffyak által 1781-ben építtetett ötszobás parókia készen állt a vendégfogadásra, és bőséges ellátással szolgált, így a kastély, a park és a templom mellett mindegyik a Bálint család barátsága vonzotta az erdélyi magyar és ókirályságbeli román, magyarországi és nyugat-európai, tengerentúli látogatókat, értelmiségieket és a turista érdeklődőket. (Amikor Liviu Ciulei rendezésében, Victor Rebenciuc főszereplésével Bonchidán forgatták Liviu Rebreanu *Akasztottak erdeje* című regényének filmváltozatát,³⁰ a színészek és a stáb tagjai a parókiára „vették be” magukat, majd amikor a Nottara Színház vendéglőadásra utazott Bukarestből Szatmárra, a társulat mindig megállt náluk.) A Szekuritáté ezeket a baráti kapcsolatokat fokozódó ingerültséggel figyelte. A református egyházért felelős kolozsvári tiszt a bonchidai születésű Ungvári József alezredes, később ezredes volt, akit Bálint József esketett titokban, gyermekeit is ő keresztelte, ami eleinte némi védelmet jelentett. A zaklatások, a „megfélemlítési látogatások” (vizite de intimidare) attól kezdve váltak rendszeressé, hogy a bukaresti magyar követség diplomatája, Karikás Péter (1937–2003) gyermekeit is megkeresztelte. Minduntalan arról faggatták, miért keresik fel különböző „kétes elemek” (Czine Mihály, Csoóri Sándor, Dobos László, Domokos János, Karikás, Komiss Péter, Kósa Ferenc, Sára Sándor, Szépfalusi István és még sokan mások, köztük rengeteg fiatalember, akik a magyarországi ellenzéki szerveződésekben, pártokban később fontos szerepet játszottak). Mind gyakrabban kellett megjelennie a szamosújvári rendőrségen és a kolozsvári Szekuritátén, ahol arról kérdezték, ki és miért látogatta meg külföldről. A táncházmozgalom hetvenes évek eleji felvirágzásától a szomszédos Szék valóságos Mekkája lett a folklór, a néptánc (a széki ritka és a bonchidai verbunk), a viselet és a tárgyi néprajz emlékei iránt érdeklődőknek, Székre pedig Bonchidán (és a parókián) át vezetett az út. A Szeku tisztjei ettől kezdve magukat többnyire az Egyházügyi Hivatal munkatársainak álcázva faggatták Bálint Józsefet. Egy háromfős különítmény 1973 tavaszán egész napos házkutatást tartott a lelkeszlakásban azzal az indokkal, hogy a pap államellenes lázító iratokat rejteget. A parókia és a melléképületek felforgatása után a több ezer kötetes könyvtárban kilenc „propagandaanyagot” találtak, köztük – úgy látszott, hogy nem tudtak magyarul, de az „érdekes” címek felkeltették érdeklődésüket – Veres Péter *Mit ér az ember, ha magyar, Szocializmus, nacionaliz-*

mus, továbbá *Népiség és szocializmus, Paraszt sors – magyar sors* című munkáit. A 19–20. századi történeti irodalom nem foglalkoztatta őket, s miután a tiszteletes asszony „elmesélte” nekik Szabó Dezső, Németh László műveinek „tartalmát” románul, a látogatást azok is túléltek.

1944 őszén, a kastély kirablása és felgyújtása idején a gazdátlanul maradt egyházközség irattárát is feldúlták. Anyakönyvei, régi őrásztali varrottasai, nagy értékű klenódiukai (köztük az a díszes, 1744-ben készült kehely, amely az 1900. évi párizsi világiállítást is megjárta, s amelyről a budapesti iparművészeti Múzeum 1903-ban másolatot is készített), annak köszönhetően megmenekülését, hogy a gyülekezet gondnoka, Póka Márton szeptember 13-án, még a magyar és a német csapatok visszavonulása előtt elásta őket.³¹ A legfontosabb egyházi dokumentumok, köztük a 18. századtól az 1950-ig terjedő időt felölelő keresztelési és temetési anyakönyvek azonban hiába vészték át a „felszabadítók” bevonulását, 1949-ben a hatóságok mondvacsinált ürüggyel elkobozták őket. A két világháborút túlélő iratok közül semmi sem maradt meg, csak ez a hat levél és az elszámolás.

Bálint tiszteletes kétszer találkozott Bonchidán Bánffy Miklóssal: 1939-ben mint a templom kegyurával és 1946-ban, amikor a gróf a kántor megtartását kívánta volna elérni, a presbitérium azonban ragaszkodott saját döntéséhez. „1946 tavaszán eljött a parókiára is, egyik volt lovászinasa érdekében, aki jó hangú kántor lévén kántori képesítést is nyert. Bukarestben kántorkodott. Bonchidai lévén a felesége, a [második] bécsi döntés után a négy gyermekével hazaköltözött. Sőt kántorkodott is, de »senki se lehet próféta a saját hazájában« – ezt az embert a falu nem kedvelte, sőt nem fogadta be. Kiss Lászlónak hívták. Sérelmével megkereste Bánffy Miklóst, aki szóvá tette az ügyét, de nem segíthettem.”³² Harminc évvel később, 1976. október 29-én is ő búcsúzott tőle, amikor Bánffy földi maradványai Farkasrétről a Házsongárdi temető iktári Bethlen-kriptájába kerültek; a bonchidai lelkész és falus felei elhoztak „egy marék földet az atyai ház közeléből s egy csokor dércsipe lombot a múltó és mindig újraéledő nagy kert bokrairól”.³³ A megmenekült levelek közzétételével Bálint József lelképásztor emléke előtt tisztelgünk.

■ JEGYZETEK

1. Kós Károly: *Életrajz*. Helikon Kiadó, Bp., 2014. 232. Kós másutt azt írta, „Éppen 37 éve, hogy megismerkedtem Vele itt Kolozsváron, és az óta sok-sok mindent éltünk és tusakodtunk át együtt, vagy egymással szemben. De csak most érzem igazán és fájdalmasan, mennyire szerettem és becsültem azt az embert, aki a maga osztályának sorsát olyan jól előre látta, és olyan bölcs belenyugvással tudta viselni az utolsó pillanatig.” *Kós Károly levele Borbíró Virgilhez*. Kvár, 1950. jún. 17. *Kós Károly levelezése*. Mundus Magyar Egyetemi K., Bp., 2003. 432. (371)
2. Az ünnepségről Bánffy Miklós: *Emlékeimből – Huszonöt év*. Polis, Kvár, 2000. 23–44., *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. Uo. 2012. 7–27. és Kós Károly: *Életrajz* 239–258.
3. „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni...” Benkő Samu beszélgetései Kós Károssal. Kriterion, Buk., 1978. 136.
4. Uo. 132.
5. Kós Károly: *Bánffy Miklós gróf*. In: *A nagyúr*. Bánffy Miklós emlékezete. Nap kiadó, Bp., 2008. 123. és *Kós Károly publicisztikája*. Pallas-Akadémia K., Csíkszereda, 2014. 413.
6. Bánffy Miklós iratai. 7. d. C/6. RL. L. még Gy. Dávid Gyula: „Mindig foglalkoztam architektúrával”. Az építész Bánffy Miklós. In: *Bánffy Miklós-emlékkonferencia* Magyar Művészeti Akadémia, Bp., 2014. 241–258.
7. Dávid Gyula: *Bánffy Miklós emléke – a kényelmetlen nagyúr*. Magyar Szemle 2010. Új f. 19. évf. 5–6. 76–92.
8. Anthony Gall: *Kós Károly műhelye – The Workshop of Károly Kós*. Tanulmány és adattár/A Study and Documentation. Mundus Magyar Egyetemi K., Bp., 2002. 384. Kós műemléki tevékenységéről Debreczeni László: *Kós Károly műemlékvédő munkássága egyházunkban*. Református Szemle 1968. 61. évf. 1–2. 43–53; Filházy Árpád: *Bonchida református egyházközségeinek története*. Uo. 1979. 90. évf. 2. 128–142; Csíha Kálmán: *Bánffy Miklós, az Erdélyi Református Egyházkerület főgondnoka*. Uo. 1999. 92. évf. 2. 87–89. és Sipos Gábor: *Bánffy Miklós tevékenysége az Erdélyi Református Egyházban*. Magyar Szemle 2012. (új f.) 19. évf. 5–6. 122–123.
9. In: *Erdély beszélő kövei*. Kriterion, Kvár, 2008. 190–201. L. még Uő: *Az erdélyi magyar műemlékek és a románok* (1936; uo. 202–206.) és *Erdély műemlékeinek sorsa a belvederei döntés után* (1943; uo. 128–221.).
10. A törvényt 1919. júl. 28-án hirdették ki 3229. számon. Monitorul Oficial, no. 82 din 29 Iulie 1919. és Ministerul Justiției, Colectiune de legi și regulamente etc. Vol. III. Ed. Oficiala. Buc., 1920. 275–280.
11. *Erdélyi műemlékeink védelme*. Építészet 1941. 1. k. 1. f. 30. és *Kós Károly publicisztikája* 453–454.
12. *Kós Károly levele Entz Gézához*. Bukarest, 1948. febr. 11. *Kós Károly levelezése* 394. (348). Kelemen Lajos (1877–1963) levéltáros történész, az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkára. Darkó László (1924–1970) festőművész, művészettörténész. Entz Géza (1913–1993) művészettörténész, 1950-ig a Bolyai Tudományegyetem tanára.
13. Anthony Gall: i. m. 98.

14. Pál Balázs: *Kós Károly*. Akadémiai K., Bp., 1971. 31.
15. Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 1994. 32.
16. Uo. 51. Újabbán I. Karácsony István: *A bonchidai református templom építéstörténete*. Erdélyi Múzeum 2001. 63. k. 3–4. f. 51–65.
17. Bálint-Pataki József (*1953) történésznek a szerző baráti köszönetet mond a birtokában lévő levelek rendelkezésre bocsátásáért, valamint hogy emlékeit megosztotta vele, kiegészítve a szerző diákori benyomásait. Bálint-Pataki 2014-ben megjelent, *Egy hét magyarságpolitikai írásából* (április 30.–május 6.) c. összefoglalójában (<http://www.maszol.ro/index.php.hatter/szemle/28825-egy-het-magyarsagpolitikai-irasaibol>; letöltve: 2014. dec. 27.) a levelek tartalmi ismertetése mellett a 3. és 6. dokumentum hasonmását is közölte.
18. Máthé Elek (?-?) 1927 augusztusától 1930 augusztusáig működött Bonchidán, előtte mezőpaniti, utóbb sóváradai lelkészként szolgált. I. Az *Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának jelentése 1929. november 1-től 1931. november 1-ig*. 9.814–1931. sz. Minerva. Cluj-Kolozsvár, 1931. 8. 12. 19. 1927. aug. 14. 4. Az aug. 21-i szám *A bonchidai reformátusok eltemették jötevőjüket – Három pap temette Wilford Eduardot, aki hatvan évig hűségesen szolgált urát és minden vagyonát jótékony célja hagyta c. b. j.* álnévvel közölt írása szerint „a kastélyban megvan még a szobája, amelyben nyugalomba vonulása előtt élt. Néhány rozzant zék, egy ütött-kopott paletta és mellette egy ráma nélküli festmény, mint ha a »Maskara« megszemélyesítője lenne. Aztán a folyosó végén egy portré. A komornyikot ábrázolja már ősz fejjel. Csodálatosan sugárzó kék szemekkel. Ezt is, azt is Bánffy Miklós gróf festette. Van abban valami megható, hogy a szolgát ilyen nagy megtiszteltetés éri, s a hála jelei csúcsosodnak ki abban, hogy a komornyik lakosztályát örök emlékezősül a gróf festménye díszíti. [...] 1911-ben már öregember volt, és albion örökségével összeütötte megtakarított keresményét, kis földbirtokot, házat vásárolt [...] A valóságos hitet, a protestáns puritanizmust magával hozta, és ehhez társult a jó magyar érzése, amely végül is egész megtakarított vagyonát a bonchidai magyar református eklézsia részére hagyományozta. Százhetvenezer lej manapság igen nagy összeg. Ennyit hagyott örökségül az egyháznak [...]”
20. *A bonchidai ref. templom restaurációjának költségvetése*. Bonchida, 1930. ápr. 13. Bálint-Pataki József birtokában.
21. Az Erdélyi Szépművészeti Céh levélpapírján. A fejléc helyén balról a Céh Kós tervezte négyszögletű, barna, vörös, kék nyomású emblémájával. Szövege balról: ERDÉLYI / SZÉPMŰVES / CÉH / 1924. Jobb felől a keltezésben a városnév késsel előnyomva. Autográf.
22. Kós Károly levélpapírján, bal felől saját tervezésű, a Varjúvárat ábrázoló, barnával nyomott emblémájával. Szövege: KÓS · KÁROLY / STANA · GARA / · JUD : CLUJ ·. Autográf.
23. A Kós által bekért árajánlatok nem ismeretesek.
24. Kós írásos megbízása sem ismeretes; a presbitérium bizonyára Bánffy döntése alapján kérte fel.
25. A 3–5. autográf levelek az Erdélyi Szépművészeti Céh levélpapírján, a 6. egyszerű fehér papíron.
26. A bonchidai római katolikus Szent Kereszt felmagasztalása templom építése 1902-ben fejeződött be Pap Sándor (?-?) tervei szerint. A templomot gróf Bánffy Miklós (1801–1894) főpohárnok, Alsófehér vármegye főispánja, Bánffy nagypapja emeltette katolikus felesége, báró Wesselényi Katalin (1905–1885) emlékeztetére.
27. Tamás Gáspár Miklós: *A nagyrúr*. Száz éve született Bánffy Miklós. Utunk 1973. 48. és *A nagyrúr* 204–210.
28. A nyolcvanas években kolozsvári gyülekezetekben (Hídelve, Írisztelep, Belváros, Bulgária-telep, Pata utca) volt alkalmi beszolgáló lelkész, 1989 júniusától haláláig a Kolozsvár-Csákány utcai gyülekezet lelképásztora. A Házsongárdi temető Mikó-kriptájában nyugszik.
29. 1949. febr. 9. 5. A névtelen cikk szerint Imreh József katolikus plébános is „az alsó papság csoportjába tartozik, de a Márton Áron-féle népellenes politika szószólója és cselekvője. Konkolyt hint a nép közé. Az osztályharc ellen szól, ha csak száját nyitja. Az elvtelen magyar egység hirdetője. A szószékről is erről beszél.” A „többiek” sem „esnek messze a két paptól. Póka Márton középgazda, de gondolkodásmódja olyan, mintha a volt földesúr, Bánffy báró [!] lakozna benne.”
30. A nyolcvanas években egy második világháborús propagandafilmet is forgattak a kastély romjai között, a hitelesség kedvéért kézigránátokat robbantva, ami tovább károsította a megmaradt falakat.
31. Jegyzőkönyv Felvételét Bonchidán 1944. szeptember 13-án. Jelen vannak: Kassay Géza ref. lelkész, Póka Márton gondnok, Losonci Ferenc presbiter. Püspökünk pásztorlevelére hivatkozva elhatároztuk, hogy Istenünk akarata után megpróbáljuk egyházunk értékes úrvacsorai edényeinek elrejtését. Úgy láttuk jónak, hogy a templomi edényeket együtt rejtjük el és azt a gondnok ügyeletére bízuk. Az alábbi klenódiákat bízuk megőrzés végett a gondnokra, azaz rejtettük el. 1. Egy nagy ezüstdelű kanna, melynek gazdagon aranyozott fedelén ez a felirat van: „Gróf Bánffy Dénes és Barcsai Ágnes Isten dicsőségére a bonchidai reform. templom részére csináltatták 17[4]9 2. Egy igen szép művű ezüst kehely L.B. Naláci Sára ajánlotta [ezt állították ki Párizsban – CSM] 3. Egy gombos delű talpas ezüst pohár „Pro sacello Iclodiano” 4. Egy ezüst keresztelő kis kanna Bogdányé Benedek Róza 5. Egy ezüst tányér Bánffy Dénesné 1677 6. Egy ezüst tál felírás nélkül 7. Egy aranyozott kis ezüst tányér felírás nélkül. Fentieket elrejtve, használatra kinthagyva egy ezüst aranyozott kehely Vajna István ajándéka, 1 kis nikkell serleg, a dalárda ajándéka, 1 drb. abrosz Póka Márton ajándéka és 1 drb. abrosz zöld. Továbbá az összes anyakönyvek átadva megőrzés végett a gondnoknak. Bonchida 1955. szept. 13. [Póka Márton, Kassay Géza és Losonci Ferenc aláírásával]. A gépirat Bálint-Pataki József birtokában.
32. *Bálint József levele Marosi Ildikóhoz*. Bonchida, 2002. aug. Gépiratmásolat. Uo.
33. Búcsúszavait idézi Gaal György: *Bánffy Miklós és őseinek nyughelye a Házsongárdi temetőben*. Helikon 1995. dec. 20. 6. évf. 24. 19.